

Kristfrid Gananderin mustalaistutkielma

A. V. Koskimies mainitsee, että Kristfrid Ganander on »kaikkien muiden harrastustensa ohessa tarkannut mustalaiskieltäkin ja siitä, mikäli vanha muistitieto pitää paikkansa, kirjoittanut sanakirjankin, joka on hävinnyt niinkuin enimmät muutkin hänen käsikirjoituksensa»¹. Rantsilan uutterra kappalainen on tosiaankin ennättänyt laatia kokonaisen sanakirjan luonnoksen Suomen mustalaisten kielestä, mutta se on toistaiseksi teillä tietymättömillä. Tallella on sitä vastoin onneksi Gananderin omakätinen 46-sivuinen tutkielma meikäläisestä »mustasta kansasta» ja sen puheenparresta. Käsikirjoitus ei tähän mennessä kumma kyllä ole osunut suomalaisten tutkijain silmiin, vaikka se mainitaan painetuissakin lähteissä ensi kerran jo 175 vuotta sitten² ja vaikka ruotsalainen mustalaisten tutkija Allan Etzler on tehnyt siitä varsin laajasti selkoa v. 1944 ilmestyneessä väitöskirjassaan »Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige. Historia och språk»³.

Gananderin tutkielman nimi on »Undersökning om De så kallade TAT-TARE eller Zigeuner, Cingari, Bohemiens, Deras härkomst, Lefnadssätt, språk m.m. Samt om, när och hwarest några satt sig ner i Swerige?». Nimilehdeltä selviää niinikään, että se on »jätetty v. 1780 Tukholman Kunink. Kaunokirjallisuusakatemialle (Witterhets-Academien)», ja tämän akatemian arkistossa käsikirjoitusta edelleenkin säilytetään. Kysymyksessä on kilpakirjoitus. Mainitulla kuningatar Loviisa Ulriikan v. 1753 perustamalla akatemialla oli näet tapana julistaa joka vuosi kirjoituskilpailu määrääihteistä runouden, kaunopuheisuuden ja historian alalta. Vuoden 1779 joulukuun kokouksessa akatemia totesi ikäväkseen, ettei historia tuntunut kiinnostavan silloisia kynämiehiä, koska edellisen vuoden historialliset kilpakirjoitusaiheet eivät olleet houkutelleet ketään tavoittelemaan palkintoa. »Kuitenkin haluttiin vielä yrittää, mitä tällä opinalalla voitaisiin tehdä, ja otettiin näin muodoim samat palkintoaiheet kuin edelliselläkin kerralla; minkä lisäksi liitettiin:

¹ Kansallinen elämäkerrasto II, s. 193.

² Stockholms Posten 1780, n:o 277. Teoksessaan »Wörterbuch des Dialekts der finnländischen Zigeuner» (Helsinki 1901) Arthur Thesleff tietää (s. VI, alaviite) Gananderin kirjoituksen nimenkin, mutta luulee tutkielman kadonneen. Ks. edelleen Kungl. Vitterhetsakademiens Dagbok 1773—1782 (Tukholma 1930), ss. 176—177.

³ Mainitsemalla tästä teoksesta maist. Eino Karahka johti kirjoittajan puheena olevan Gananderin käsikirjoituksen jäljille.

Tutkimus ns. mustalaisista, heidän alkuperästään, elintavoistaan ja kielestään.»⁴ Tieto tästä kilpakirjoitusaiheesta saapui Rantsilan kappalaisenpuustelliin Lampelaan varmaankin jo heti alussa vuotta 1780. Ganander innostui asiaan ja päätti ottaa osaa kilpailuun. Hänellä oli enintään puolisen vuotta aikaa suunnitella tutkielmaansa ja kerätä siihen aineksia sekä painetusta kirjallisuudesta että Suomen elävästä mustalaiskielestä — ellei hän jo varhemmin ollut kiinnostunut tästä aiheesta ja tehnyt sitä koskevia muistiinpanoja, mikä tuntuu todennäköisimmältä senkin vuoksi, että mustalaiset ovat tunnetusti varsin vastahakoisia käden käänteessä paljastamaan »suurinta salaisuuttaan», kieltään. Joka tapauksessa Gananderin kirjoitus on saapunut Tukholmaan hyvissä ajoin, jo elokuun 4:nä 1780, kuten sen nimilehdelle on merkitty. Nimimerkikseen tekijä oli valinnut »Aborigines», alkuasukkaat, mikä niinkään mainitaan tutkielman kansilehdellä.

Gananderin mustalaistutkielma on monessakin mielessä kiintoisa. Se sisältää tiettävästi vanhimmat muistiinpanot maahamme 1500-luvulta alkaen muuttaneiden mustalaisten kielestä ja heidän omalaatuisista tavoistaan. Myös oppihistoriallisessa suhteessa kirjoitelma on huomion arvoinen, koska sen sittemmin folkloristina ja leksikografina suuresti ansioitunut tekijä tässä esittää mielipiteitään mm. erinäisistä historiallisista ja kielitieteellisistä kysymyksistä. Äidinkielemme historiankin kannalta tutkielma tarjoaa yhtä ja toista merkille pantavaa.

»Ruotsissa ja Suomessa, kuten myös muilla seuduilla Euroopassa, on jo ammoin tunnettu kiertelevä ja kuljeksiva sukukunta, mustalaiset (*Zigeuner*) eli tattarit (*Tattare*), jotka suurina, usein viisikymmentäkin henkeä miehiä, vaimoja ja lapsia käsittävinä laumoina tai parvina vaeltavat ja matkustavat paikkakunnalta toiselle. Mutta he itse sen paremmin kuin kukaan muukaan eivät ole voineet varmasti sanoa, mistä he ensin ovat lähteneet liikkeelle. Sen huomion johdosta, mitä tuollainen toimeton mutta lukuisa, laiska mutta häijy ja väkivaltainen sukukunta vaatii ylimmältä mahdolliselta yhteiskunnassa, missä noiden kiertolaisten esiintyessä jokainen on epävarma omaisuudestaan ja hengestänsä, olen pitänyt tarpeellisena lähemmin kuvailla tätä kansaa alkaen vanhimmista ajoista, mihin sen historiaa voi seurata, aina nykyaikaan asti.»

Tämän ensimmäisenä pykälänä olevan johdannon jälkeen esitellään käsi-kirjoituksen alkukolmanneksessä (pykälissä 2.—12.) pääasiallisesti varhempien tutkijoiden ja kirjailijoiden mielipiteitä mustalaisten alkuperästä. Nämä sivut ovat siis etupäässä selostavia ja sisältävät pitkiäkin ruotsin- ja latinankielisiä otteita eri lähdeeteoksista, mutta välissä on sentään kirjoittajan omiakin huomioita. Niinpä kolmannessa pykälässä mainitaan, että »näiden vaeltavien

⁴ Vitterhetsakademiens Dagbok 1773—1782, s. 164.

2
 Undersökning (om en antiken)
 om
 De så kallade TARTARE eller Tiganer,
 Cingari, Bohemiens,
 Deras härkomst, lefnads sätt, språk.
 m. m.
 Samt om, när och hwareft några
 fatt sig ner i Sverige?
 Till
 Kongl. Witterhets-Academien
 i Stockholm
 inlämnad
 Åhr 1780.
 med denna Devise: Aborigine.
 som också fins i den förseglade Namns-Sedel,
 som åtföljer denna skrifter.

irtolaisten» nimenä on saksaksi *Zigeuner*, kreikaksi »attinganit», *Attinganer*⁵, italiaksi *Cingari*⁶, espanjaksi *Gittani*⁷, ranskaksi »gascognelaiset», *Gasconer*, *Les Egyptiens* tai »böömiläiset», *Bohemiens*, »ruotsiksi *Tattare* ja suomeksi *Lätit* eli *mustalaiset*, *mustilaiset*». Huomio kiintyy erityisesti sanaan *lätit*. Sitä lienee tässä merkityksessä kirjallisuudessa käyttänyt vain juuri Ganander. Hänen sanakirjassaan on hakusanana »*Lätti* en tattare, *Zigeuner*, *Cingarus* / mustalainen, mustakansa / *Lätin kieli* Tattares språk, som de sielfwe kalla *Roman itschibi* eller *kal itschibi* Romaniska eller de swartas tungomål». Lisäksi mainitaan samassa teoksessa »*Lättiläiset*, sten s. pl. idem ac *Lätti*. *Lättiä* l. *lättiläisiä* on taas *liikkellä* — *Zigeunerne* äro å färde». Olisi erehdys yhdistää nämä sanat nykykielessämme latvialaista tarkoittaviin nuorehkoihin tulokkaihin *lättiläinen* ja *lätti*⁸ jo siitäkin syystä, että meikäläiset mustalaiset eivät suinkaan ole saapuneet Itämeren maakunnista, vaan lännestä päin. Mitään yhteyttä mustalaista tarkoittavalla *lätillä* ei myöskään ole sikalaa merkitsevään vanhastaan käytettyyn ja yleiseen *lättiin*. Mutta tuulesta temmattujakaan ne eivät varmasti ole, vaan Ganander on ilmeisesti kuullut niitä viljeltävän kansankielessä. Nykyisin *lätti* ei tietävästi kylläkään esiinny mustalaista merkitsemässä ainakaan Keski- eikä Pohjois-Pohjanmaalla, Gananderin parhaiten tuntemilla murrealueilla, mutta Sanakirjasäätiön kokoelmien mukaan käytetään Lappajärvellä *lättiä* pahantapaisen ihmisen herjasanana (J. Ollila), ja Töysästä on E. Peltosen lähettämä tieto: »*lätti* Huonoista naisista: On se aika 'letukka' tai samoin 'lätti' = huonomaineinen nainen, samallaista miestä samoin nimitetään lätiksi, 'lätti'». Nämä merkitykset tuovat ehkä ensin mieleen venäjän sanan *blad* 'femina publica', mutta siitä tuskin sittenkään on kysymys, vaan *lätin* alkulähde löytyy ruotsista. Ruotsin Akatemian suuressa sanakirjassa on substantiivi *lätting*, joka kuuluu samaan pesyeeseen kuin *lat* 'laiska' ja *lätija* 'laiskuus' ja merkitsee 'henkilö, jolla ei ole halua tehdä työtä tai suorittaa jotakin tai antautua ponnistuksiin, laiskuri, laiskimus (»lathund», »latmask»)'. Ruotsissa tätä sanaa ei kylläkään mainita käytetyn nimenomaan mustalaisista, mutta laiskotteluhan on näille erittäin luonteenomaista, joten ehkä aluksi

⁵ Oik. (*a*)*tsinganos* tai (*a*)*thinganos*, mikä varsinaisesti on erään Fryygiassa ja Lykaoniasa asuneen, oikeauskoisten kreikkalaisten vihaaman lahkon nimi.

⁶ Nyk. *zingari*. Edempänä tutkielmassaan (10:nnen pykälän lopussa) Ganander pohdiskelee tämän nimen etymologiaa. Hän ei halua ratkaista, ovatko italialaiset muodostaneet sanan Tšingis-kaanin nimestä vai paikasta toiseen muuttelevan »*cinclav*»-linnun mukaan. Tosiasiassa italian sana kuuluu samaan pesyeeseen kuin mm. saks. *Zigeuner*, ven. *tsygan*, tšek. *cikán*, unk. *cigány*, roman. *țigan* jne. Tämän sanueen alkuperästä on esitetty paljon arvailuja, mutta Thomsen oli oikeassa johtaessaan sen turkista, sillä jo muinaisturkissa on ollut adj. *čygyai*, *čygyan*, *čygyany* merkitsemässä 'kurjaa, onnetonta'.

⁷ Oik. (yks.) *gitano*, (mon.) *gitanos*, jonka vastineita ovat mm. holl. *Giptenaers* tai *Egyptiers*, engl. *gipsy*, *gipsies*, siis alkuaan = »egyptiläinen»; vrt. edempänä s. 5.

⁸ Gananderilla on sanakirjassaan virolaisiksi merkityt *Letti mees* 'ein Lette', *Letti ma* 'Lettland' ja *Letoma* 'Lithauen'.

a språk; ett jävart pack för Landtman; ty då, han
 a är ude i sitt arbete härjar Tabellen hans hand
 så beskref Crantzius för 363. år detta fol-
 je, och man finner lätt igen, at samma Char-
 cter är applicabel på våra äro warande Tabell.
 Det märkligaste är, at han säger dem varit
 förtefde med K. Sigismunds paps: De woro alljä-
 nu i anlag, jäfwin Nigrauer på sin Pelagrins-
 färd, ifrån Ungern och Bohoniska Gebieten, hvil-
 ket land måtte wara deras rätta moderland: ty
 Beskrifning i sin Geographie eller Neue Erd- Beschrei-
 bung p. 1072. om Ungern, säger, at Tigeuner eller
 Tsigari eller Czigari äro än i dag til stor myn-
 keti i Ungern: Et omkring jäwifwande folk
 til sin häckompi owisste; men monga ibland
 dem äro smedar och musicanter.

Aventurius | c/ geer of en lika dänn berätt-
 telse om Tigeunernes anlagande i sin Ungerska
 neder, då han skrifer således: "Åhr 1479. efter
 " Christi fädels begynde det genom tyfvedrige fol-
 " jet, som är en fadling af alt elakt funder, som
 " boot vid Turkiska och Ungerska rikets gränser
 " hwilken vi kalla Tigeuner, at genom wandrawt-
 " ra ländar, under deras kung Zindelo. Genom
 " flöd, råfferie, rof spädmar, förkaffa de sig
 " onäppf födan. De lüga sig wara ifrån Egypten
 " och de blifwit hwilla gjorda af en guddomelig
 " öfvermagt, til hämnd för det deras för föder

c/ Aventurius in Annalib; Bojorum Lib. 7:
 non procul à fine.

yleensä 'laiskurin' merkityksessä lainattu *lätti* on siirtynyt tarkoittamaan sekä mustalaista että yleensäkin huonomaineista, pahantapaista henkilöä. *Lätti-läinen* taas on sanojen *lätti* ja *mustalainen* sekaantuma, kontaminaatio.^{8a}

Palaamme Gananderin tutkielmaan. Hän kertoo sen neljännessä ja viidennessä pykälässä: »Mustalaiset itse, jotka suomeksi käyttävät heimostaan nimeä *Musta-kansa*, vastaavat kysymykseen, mistä he ovat alkuaan lähtöisin, että he uskovat jumalallisen koston karkottaneen heidät Egyptistä, koska he eivät antaneet majapaikkaa N. Maarialle ja tämän Pojalle näiden paon aikana. Mutta tämä satu on samaa luokkaa kuin Jerusalemin suutarin tarina. Vaikka asiaa ei voikaan todistaa, ovat muutamat oppineet kuitenkin arvelleet, että nämä mustat olisivat Kuusin (Chus) jälkeläisiä, Kuusin, jonka puolestaan kerrotaan olleen jumalattoman Haamin poika, jonka osaksi tullutta rangaistusta nämä [mustalaiset] vielä kärsivät siirtyessään sinne tänne ympäri avaraa maailmaa. Näin ollen he olisivat alkuaan peräisin Egyptistä ja Etiopiasta, mistä seikasta tuntuisi olevan todisteena myös heidän synnynäinen musta kasvojen ja ihon värinsä. Polydorus arvelee heidän tulleen Assyriasta ja Kiliakista, Volaterranus Persiasta, Aventinus — teoksessaan *Annales Boiorum*, 7. kirja — Unkarin ja Turkin rajalta, mikä myös on todennäköisintä. Uskoisin helposti heidän olevan karkotettuja maureja, jotka ajettiin pois Espanjasta, ellei minulta puuttuisi historiallisia todisteita tästä. Kuitenkin jätän historioitsijoiden tarkemman harkinnan varaan, eikö heidän mieluummin voitaisi katsoa olevan haarauma *Aasian tartareista*, mistä alempana pian esitän ajatukseni.

En halua kokonaan hylätä sitä ajatusta, joka Philip Camerariuksella on näistä teoksessaan *Horae succisivae*, kun hän uskoo, ettei heidän alkuperäänsä tarvitse etsiä kauempaa, vaan voi pysähtyä siihen, että he ovat läheisemmiltä seuduilta kuin saattaisi ajatellakaan: joukko varkaita, murhamiehiä, karkureita ja kerjäläisiä, jotka ovat kerääntyneet yhteen kaikilta seuduilta, kuten niin sanotut *Rosboinikit* Venäjän rajalla. Mutta tällöin on muistettava, että luonnolliset mustalaiset erottuvat sekä oman kielensä ja ääntämistapansa että mustan värinsä ja ruumiinrakenteensa ynnä piirteidensä puolesta muista kumpaakin sukupuolta olevista irtolaisista, jotka sattumoisin ovat liittyneet heidän seuraansa. Niin sanotut oikeat mustalaiset ovat aivan varmasti vieras kansakunta, joka maassamme nyt oleilee maanvaivana, mutta jota maamme ei koskaan ole synnyttänyt. Näin muodoin mustalaiset ovat kansanheimo, jonka

^{8a} Mahdollista lainasuhdetta *lätti* < nr. *lätting* voidaan ensi tavun vokaaliltaan verrata esim. tapauksiin *häkki* < nr. *häck*, *läski* < nr. *fläsk*. Sananlopun (epätavallisen) edustuksen suhteen tarjoutuvat vertauskohdiksi mahdollisesti *penni* < nr. *penning*, *?rusti* < nr. *rustning*; vrt. myös sellaisia rinnakkaismuotoja kuin *hämmi* ~ *häminki*, *vaili* ~ *vailinki*, *lahti* ~ *lah-tinki* (< nr. *slakt* ~ *slakting*). Vai olisiko *lätti* johdettavissa nr. adj:sta *lätting*, kuten *kirri* < ?nr. *kirrig*? Yllä mainittu nykyisten pohjalaismurteiden *lätti* voidaan ehkä myös selittää saaduksi nr. adj:sta *lätt* 'kevyt, huoleton'.

epäilemättä jokin suuri vallankumous tai väestön muutto on ajanut pois Aasian tai Turkin maista ja johon sekamelskaan sittemmin on matkan varrella liittynyt useita kansallisuuksia, kuten unkarilaisia ja slaaveja (Sclawoner); tämä tuntuu voitavan todistaa heidän kielensä perusteella, johon on melkoisesti sekaantunut unkaria ja slaavilaisia aineksia, kuten alempana osoitetaan.»

On epävarmaa, ovatko mustalaiskielenoppaat Gananderille itse kertoneet, että heidän kansansa olisi lähtöisin Egyptistä. Tämä mustalaisten suosima käsitys eli kauan kirjallisuudessaakin, ja se kuvastuu, kuten yllä huomasimme, myös mm. heidän englannin-, hollannin-, ranskan- ja espanjankielisistä nimityksistään. Tutkimus on osoittanut, että mustalaisheimo on alkuaan Intiasta lähdettyään viipynyt jonkin aikaa Persiassa, Armeniassa ja Turkissa, kunnes se vasta kaiketi 1300-luvulla vähitellen siirtyi lähinnä Kreikan kautta Eurooppaan. Jo 1400-luvun alkupuoliskon saksalaisetkin lähteet kertovat näistä kulkureista. He olivat »mustia kuin tartarit» — siis mongolit ja tataariheimot, joihin Eurooppa oli saanut kauhukseen tutustua parisen vuosisataa varhemmin ja viimeksi Timur Lenkin aikoina. Keski-alasaksalaisella kielialueella kutsuttiinkin paikoitellen sekä mustalaisia että tataareja nimellä *tater* tai *tarter*, mutta 'mustalaisen' merkityksessä tämä sana ei Saksassa saanut kovinkaan laajaa levikkiä eikä elänyt kauan. Skandinaviassa siitä sen sijaan kehkeytyi noiden salaperäisten tummahipiäisten tulokkaiden päänimitys: nuoremman muinaisruotsin *tathere*, *tattarä*, *tartar(e)*, *tatar*, vanhemman uusruotsin *Tatare*, *tätare*, *tatra*, tanskan *tater*, jne.⁹ Tätä nykyä merkitsee esim. ruotsin *tattare* valtakunnassa vanhastaan asuneiden ja rodultaankin sekaantuneiden mustalaisten jälkeläistä; *zigenare* sen sijaan tarkoittaa myöhempiä, puhdasrotuisia mustalaistulokkaita. *Tattare* sanan yleisyys ja sitkeähenkisyyys Ruotsissa selittyy osaksi siitäkin, että 1500- ja 1600-luvuilla maanteiden »tattarit» ja varsinaiset turkinsukuiset tataarit toisinaan todella käsitettiin samaan heimoon kuuluviksi. Varsinaisia tataareja oleskeli valtakunnassa jo paljon ennen mustalaisten saapumista, ja etenkin 1600-luvun alussa ylläpidettiin Ruotsin hallituksen ja Krimin tataarikaanin kesken ajoittain varsin vilkkaitakin suhteita: Krimiltä saapui Tukholmaan lähetystöjä, joiden jäsenistä jotkut jäivät pysyvästikin Ruotsiin.¹⁰ — Suomessakin *tattari* on tunnetusti — mm. Gananderin, Renvallin ja Lönnrotin sanakirjojen mukaan — varhemmin ollut yleisenä mustalaisen nimityksenä. Lönnrot mainitsee samamerkityksisenä myös muodon *tattara*. Kun maassamme alkoi viime vuosisadalla liikkua tataarilaisia kulkukauppiaita, *tattari* nimitys siirtyi murteissamme »oikeille» omistajilleen, siis tarkoitamaan tataaria, eritoten tataarilaista kaupustelijaa (SS:n kokoelmien

⁹ Vrt. Hellquist, Sv. etymol. ordbok (s.v. *Tattare*), ja Grimm, Deutsches Wörterbuch XV: 8 (s.v. *Zigeuner*).

¹⁰ Ks. Etzler, mt. ss. 44—46.

mukaan mm. Pyhässärannassa, Pyhässämaassa, Laitilassa, Myrskylässä, Hollolassa, Kemissä ja ? Tyrössä), joskus jopa venäläistä, itäkarjalaista ja juutalaistakin kulkukauppiasta (Myrskylässä, Mouhijärvellä ja Kempeleessä). Nämä nuorehkot merkitystulokkaat ovat tunkeneet mustalaista tarkoittaneen *tattarin* kansankielestämme miltei näkymättömiin. Vain sellaiset sananparret ja sanonnat kuin *nöyrä kuin tattarin piiska* (Pusula), *sadattaa ku tattari* (Kurikka) tai *kutsumatoiv vieras om pahemp tattari* (Venjoki) lienevät muistoja niiltä ajoilta, jolloin ruotsista lainattu *tattari* yleisesti merkitsi mustalaista. (Kasvinnimet *tattari* 'Polygonum fagopyrum' eli 'Fagopyrum tataricum', *tattariheinä*, *-ruoho*, *tatarkaura*, *-vehnä* jne. ovat niinikään kielessämme läntistä perua, vrt. ruots. *tattra* 'tattari', *taterhavre* 'mustakaura, Avena strigosa', saks. *tatterkorn* 'tattari, Fagopyrum'. Virossa ja liivissä on myös kasvinnimi *tatar* käytännössä.) Myöhäinen kirjallinen tulokas *tataari* ei liene missään kotiutunut kansankieleemme.

Nimenomaan juuri ruotsin kielen yleinen mustalaisen nimitys *tattare* sai Gananderin ajattelemaan, että nämä kiertolaiset ovat »Aasian tartarien» sukua. Tutkielmansa 12:nnessä pykälässä hän näet kirjoittaa mm.: »Epäilemättä on kansan, joka eli siihen aikaan kun tämä harhaileva joukkio ensiksi alkoi näyttäytyä täällä Pohjolassa, pitänyt tietää sen olevan alkuperältään ja sukulaisuudeltaan lähtöisin Aasian tai myös Euroopan tartareista. Tämä heidän nimensä siis todistaa, että meikäläiset tattarit (Tattare) ovat samaa alkuperää kuin kaikki muut samannimiset, jotka asuvat Aasiassa, Turkin rajalla tai Krimillä.» Kantaansa kirjoittaja yrittää todistella mahdollisimman tieteellisesti. Siteerattuaan välillä 6:nnessä pykälässä laajahkosti Albertus Crantziuksen (v. 1517 kuolleen Albert Krantzin) »Saxonian» ja Johannes Aventinuksen (1477—1534) »Annales Boiorum» kuvauksia Euroopan 1400-luvun mustalaisista ja heidän tavoistaan hän poikkeaa 7:nnessä pykälässä ohimennen mainitsemaan, että mustalaiset saapuivat Ruotsin valtakuntaan ensi kerran Sten Sture nuoremman valtakaudella v. 1512. Gananderin tieto on peräisin Anders af Botinin teoksesta »Utkast til Swenska folkets Historia», ja sen katsotaan yhä pitävän paikkansa. Lyhyessä 8:nnessä pykälässä todetaan, miten erinäiset matkakertomukset tietävät myös Aasiassa, muhamettilaisten keskuudessa, olevan maankiertäjiä, jotka kuulemma ovat jopa meikäläisiä mustalaisia taitavampia »pahanteossa, petoksissa, varastelussa ja muissa häpeällisissä paheissa». Näiden nimenä on Gananderin tietämän mukaan *Torlaqver*, mikä ilmeisesti tarkoittaa monikkomuotoa turkin sanasta *torlaq* 'laiska, huolimaton; villi, kesytön'.

Näin onkin esityksessä taas päästy Aasian puolelle. Kertoessaan melkoisen laajasti (pykälissä 9.—11.) sikäläisistä »tartareista» Ganander on käyttänyt lähteinään kahta Amsterdamissa 1660-luvulla painettua upeata, runsaasti kuvitettua folianttia: Athanasius Kircherin »China monumentis [quæ sacris

quā profanis, nec non variis naturae & artis spectaculis, aliarumque rerum memorabilium argumentis] illustrata» ja Joan Nieuhovin »Legatio Batavica ad Magnum Tartariae Chamum Sung Teium». Ei ole syytä tässä toistaa näiden teoksien sinänsä kylläkin kiintoisia, mutta melkoisessa määrin vanhentuneita esityksiä »tartarien» alkuperästä, sukulaisista ja vanhimmasta historiasta. Ganander tyytyy enimmäkseen pelkästään siteeraamaan tai selostamaan noita lähteitään, liittämättä tällä kertaa mukaan omia kannanottojaan tai havaintojaan. Sen sijaan on paikallaan muutama sana hänen tässä tutkielmassa käyttämistään lähteistä yleensä. Ganander mainitsee kirjoituksessaan alun neljäntoista teosta, joista hän on tietoja ammentanut. Osaksi ne ovat senaikaisten suomalaisten pappismiesten tavalliseen käsikirjastoon kuuluneita, kuten — Raamatun ja Lutherin katekismusten lisäksi — Gezeliusten kuuluisa raamattuteos ja »Bentzelii Större Theologia», millä tarkoitetaan Ruotsin arkkiepiopan Jacob Benzeliuksen (1683—1747) teosta »Epitome repetitionis theologiae». Toisinaan on kysymys koulu- ja kurssikirjoista: Horatius, Ovidius, Aulus Gellius, Prokopios. Mutta joukossa on melko runsaasti viittauksia harvinaisempiinkin teoksiin, sellaisiin kuin yllä mainitut Kircherin ja Nieuhovin loistojulkaisut tai Aventinuksen »Annales Boiorum» ja Krantzin »Saxonia» sekä edelleen Johannes Gastius Brisacensiksen »Sermones convivales» (Basel 1549) ja Joachim Camerariuksen »Horae succisivae». Uudempaa historiallista ja maantieteellistä kirjallisuutta edustavat mm. Hans Aspegrenin »Försök til En Beskrifning öfver Pedersöre Sokn i Österbotn» (1763, 1766), Johan Bilmarkin (1728—1801) »Disputatio de Holmgardia», Anders af Botinin »Utkast til Swenska folkets Historia» (1757—1764), Anton Friedrich Büschingin »Neue Erdbeschreibung» (1758), Olof von Dalinin »Swea Rikes Historia» (1747—1762), Ludwig Holbergin »Jödisk Historie» (1742) ja »Helte- og Heltindehistorier» (1739, 1745) sekä Gerhard Friedrich Müllerin moniosainen »Sammlung russischer Geschichte». Kielitieteellisten lähteiden osalta huomio kiintyy — paitsi Olof Rudbeck nuoremman v. 1717 ilmestyneeseen teokseen »Specimen Usus Linguae Gothicae & Analogia Linguae Gothicae cum Sinica nec non Finnonicae cum Ungarica» — silloisiin uutuuksiin, Johan Ihren etymologiseen sanakirjaan »Glossarium suo-gothicum» (1769) ja Joannes Sajnovicsin (Gananderilla kerran »Saiwonic«!) tärkeään, v. 1770 Kööpenhaminassa painettuun tutkimukseen »Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse». Gananderin pienehkön tutkielman kirjallisuusluettelo on siis varsin kunnioitusta herättävä ja osoittaa, että tekijä on kilpakirjoitustaan varten suorittanut melko perusteellisia esitöitä. Teosten ja kirjoittajien nimien maininnassa on kylläkin aika usein sattunut pikku erehdyksiä, ja sivuviitteetkin ovat toisinaan epätarkat. Kaiketi jonkinlaisesta huolimattomuudesta johtuu sekin, että häneltä on jäänyt kokonaan

huomaamatta mm. tuorein Ruotsi-Suomen mustalaisia käsitellyt tutkielma, jo viisi vuosikymmentä varhemmin painettu Samuel S. Björkmanin väitöskirja »Dissertatio academica de Cingaris» (Upsala 1730), joka sisältää ensimmäiset painetut tiedot valtakunnan mustalaisten kielestä: 47 sanaa ja sanontaa¹¹. — On erittäin epätodennäköistä, että Gananderilla olisi ollut kaikki yllä mainitut teokset omassa kotikirjastossaan, sillä »kappeliseurakunnan köyhä talonpoikaispappi» ei varmaankaan olisi pystynyt monia niistä hankkimaan, olipa hän kuinka harras bibliofiili tahansa. Ehkäpä Ganander pistäytyi v. 1780 varta vasten Turussa suorittamassa kirjastotutkimuksia kilpakirjoitustaan varten, tai hän oli ainakin osittain jo varhemmin kerännyt kirjallisuudestakin tietoja mustalaisista ja heidän merkillisestä historiastaan.

Omintaan ja tutkimukselle arvokkainta Ganander tarjoaa kirjoitelmansa kahdessakymmenessä loppupykälässä (ss. 17—46), missä hän kertoo silloisista Suomen mustalaisista ja heidän kielestään. Nämä käsikirjoituksen osat ansaitsevat tässä tulla käännettyinä tai selostettuina ensi kertaa mahdollisimman täydellisinä julkisuuteen. — Mustalaisten ulkomuodosta ja tavoista Ganander kirjoittaa seuraavasti (pykälät 13.—21.):

»§. 13. Nämä meidän mustalaiset erottaa helposti muista meikäläisistä ihmisistä seuraavien ominaisuuksien johdosta. Sekä mustalaismiehet että -naiset ovat luonnostaan varsin rumia ja mustia niin kasvoiltaan kuin ruumiiltaan. Tämä mustuus on heissä synnynnäistä eikä johdu mistään voitelusta, kuten jotkut ovat ajatelleet, sillä jos mustalainen saattaa raskaaksi maan väestöön kuuluvan vaalean tai ruskeatukkaisen naisen, lapsesta tulee isän mukaan musta, samoin kuin tapahtuu neekerien ja ranskattarien kesken. Heidän hiuksensa ovat suorat ja pitkät sekä väriltään pikimustat, kuten myös heidän kulmakarvansa. Heidän nenänsä ovat kookkainta lajia, isot, tylpät ja paksut, silmät suuret, enimmäkseen ruskeat, mutta terävät ja viirumaiset, kuten aasialaisten kansanheimojen, esimerkiksi kiinalaisten. Suu ja huulet ovat isot, leveät ja paksut, jollaiset niiden täytyy olla heidän kielensä ääntämisen takia . . .

Mustalaiset ovat melkein kaikki kooltaan suuria, ketteriä, väkeviä, pitkiä¹² ja leveäharteisia, niin miehet kuin naisetkin. Miesten vaatetuksena on pitkä, väljä kauhtana tai vyötäisille ulottuva takki, väriltään harmaa tai sininen; pitkät housut. Jalkineina heillä on enimmäkseen korkeakantaiset saappaat tai tylppäkärkiset avarat kengät, joissa on korkeat korot ja hihnat. Heillä on aina päässä kulunut vanha riippuvalierinen hattureuhka ja kupeella iso hirveä puukko sekä kainalossa yhtä hirvittävä ruoska, jossa on kalisevia

¹¹ Ks. Etzler, mt. ss. 178—179.

¹² Herättää ihmetystä, kun Ganander sanoo Suomen mustalaisia suuriksi ja pitkiiksi. Ehkäpä heidän korkeakorkoiset jalkineensa ja pitkät kauhtanansa ovat aiheuttaneet tämän väitteen. Vai oliko Ganander itse kovin lyhytkasvuinen?

rautarenkaita ja päässä rauta-, kupari- tai messinkinuppi. Nämä ovat heidän aseensa, jotka kädessä he käyvät sekä humalassa ollessa tovereidensa kimppuun että muitakin ihmisiä ahdistamaan hirveästi huutaen ja karkeasti vannaen ja kiroten taivaan ja maan puoleen, jne. Niillä heistä, jotka ovat palvelleet värvätyissä rykmenteissä, on useimmiten mukanaan myös sapeli ja kivääri.

§. 14. Heidän naisväkensäkin on pukeutunut erikoisella omalaatuisella tavalla. Päässä heillä on kiedottuna liina tai jokin vanha tykkimyssy. Mustat hiuksensa he pitävät riippumassa korvilla ja kasvoilla. Olkapäille, hartioille ja rinnalle he kietovat merkillisellä tavalla mustaraitaisen villavaipan (ylle-wepa), joka on samalla kertaa päällysnuttu, röijy ja saali, jopa kehtokin, jossa he kantavat ja riiputtavat lapsiaan ja porsaitaan sekä edessä että takana; sillä se on niin ommeltu ja kiinnitetty, että se on auki sekä edessä rinnalta että takana hartioilta, ja kädet ovat vapaina. Usein näkee, että mustalaisnaisella on selässä kaksi lasta ja juottoporsas sekä edessä imevä lapsi. Samalla tämä vaippa on varastohuoneena eli aittana, mikäli naisella ei ole lapsia, sillä povelleen ja selkäänsä hän pistää niin juustoa, lihaa ja leipää kuin silakkaa, sianlihaa ja voitakin, villoja, pellavia ja riepua, mitä vain käsiinsä saa: sillä näkipä mustalaisnainen sisällä ollessaan toisten koskettavan mitä tahansa, hän pyytää saada kaikesta osan, olkoon sitten kysymyksessä ruoka tai vaatteet. Tämä vaippa on niin höllästi ja huolimattomasti hänen päällään, että rinta ja käsivarret ovat olkapäihin asti paljaina, eikä hänellä ole [sen alla] muuta kuin paita. Heidän hameensa ovat raidalliset tai punaiset; sukat ovat myös punaiset, ja jalassa on suuret avonaiset korkokengät. Vanhoilla mustalaisvaimoilla on vyötäisillä kaksi isoa nahkakukkaroa tai taskua, sillä he ovat usein koko perheen rahastonhoitajia. He säilyttävät rahoja, jotka enimmäkseen ovat hopea- ja kuparikolikoita, usein monia satoja taalereita.

§. 15. Kumpikin sukupuoli pitää viinasta ja väkijuomista sekä polttaa vahvasti ja usein tupakkaa, kuten lappalaiset ja Amerikan villit.

Talvella mustalaisakat makaavat vaippoihinsa kääriytyneinä monien ryyjien ja vällyjen alla lapsineen ja porsaineen pitkissä savolaisreissä, ja mies on kuskina. Mutta kesällä he ratsastavat hajareisin kuin miehet; vaipassa selässä kaksi tai kolme lasta, jotka pää ulkona sieltä katselevat; ja voi sattua, että takana saman hevosen selässä istuu lisäksi 6—10-vuotias poikakin. Miehet ratsastavat surkeassa puisessa jalustimettomassa säkkisatulassa, ruoska kainalossa. Kesällä heillä on porsas tai pari mukanaan; ne juoksevat perässä tietä myöten kuin koirat. Muutamilla on myös mukanaan isoja koiria. He liikkuvat joukkoina, joissa usein on kaksikymmentäkin henkeä, miehiä, naisia ja lapsia. Nykyisin he oleskelevat mieluiten sisämaassa ja vierailevat väkisin metsäkylien yksinäisten talonpoikien luona. Jos esimerkiksi leipävarras on katonrajassa, he ottavat lupaa kysymättä kaikki itselleen, ja kukapa uskaltaa heille mitään sanoa?

Usein he vierailevat köyhissä taloissa, niin että talonpoika jää ilman ruokaa. He ovat taloudenpidossaan niin varovaisia, etteivät syö kaikkea suuhunsa yhdellä kertaa. Eräs köyhä talonpoika kertoi minulle, että tänä talvena oli hänen luonaan yöta joukko mustalaisia, joilla havaittiin olevan, kun he kantivat säkkejään sisälle, useita säkillisiä ruokatavaroita, kuten leipää, lihaa ja sianlihaa varastossa, niin että talonpoika arveli, että he kaikki olisivat hyvin voineet elää niillä toista kuukautta. Talonpoikaa, jolla tuskin on surveleipääkään, harmitti etenkin se, että hän näki mustalaisten antavan hevosilleen puhtaista ruisjauhoista tehtyä jauhojuomaa.

Heidän elämänsä on elinkeinonaan on vaelteleminen, valehteleva, pettäminen, kädestä katsominen ja ennustaminen, varasteleva, ryöstäminen ja kuljeskeleva.

Mustalainen, joka tuntee hevosen ja rakastaa hevosia, vaihtaa niitä usein. He sanovat itse, että se on mustalaisen pelto. Sillä hevosta vaihtaessaan hänen täytyy välttämättä saada väliä, vaikka hänen hevosensa olisi huonompi. Vaihtomaksuksi he itse pyytävät joko rahaa tai ruokaa, tavaroita tai lampaan, vaipan tai pukimia, tupakkaa ym. He saapuvat vaihtamaan hevosia ja tappelemaan markkinoille Loviisaan, Hämeenlinnaan, Turkuun ja etenkin Naantaliin, minne myös monet ovat asettuneet asumaan ja missä nauttivat porvarioikeuksia, niin että viimeksi mainittu on oikea mustalaiskaupunki; jonka tähden muudan sankarillinen piispatar matkusti aina Naantaliin saamaan huvitusta mustalaisten mellastelusta. Kaksi vuotta sitten eräs mahtava mustalainen matkusti vaimonsa kanssa Naantalista kuuden peninkulman päähän Oulusta noutamaan kymmenen vuotta varhemmin erälle talonpojalle säilytetäviksi jättämiään vaatteita, silkkikankaasta tehtyä kauhtanaa (robbe), takkia ja sangen hyviä vuodevaatteita. Ilmajoen pitäjässä Pohjanmaalla on myös pysyvästi oleskelevia mustalaisia. Lisäksi tulevat ne, jotka Suomessa ovat värvätyissä rykmenteissä ja palveluksessa salpietarinkeittämissä; nämä kuitenkin saavat herroilta kapteeneiltaan ja johtajiltaan liian pitkiä lomia, passeja ja lupatodistuksia, joihin he turvautuvat kierrellessään omavaltaisesti ympäri maata köyhän rahvaan rasitukseksi ja vahingoksi.

§. 16. Mustalaisjoukon näkee aina lisääntyvän uusilla mustilla jälkeläisillä, mutta missään ei kuule, että ketään mustalaista olisi vihitty. He viettävät epäilemättä kihlajaiset ja häät muitta mutkitta vaipan alla. Heillä luullaan olevan yhtäkää useita vaimoja, koska yhdellä miehellä on useasti monia nuorempia ja vanhempia [naisia] mukanaan.

Heidän lapsensa viihtyvät hyvin. Heillä on tapana kastaa tai upottaa ne niiden ollessa aivan pieniä, 3—6 viikon vanhoja, kokonansa kylmään veteen, saaviin tai lähteeseen. Kirjassaan terveyden säilyttämisestä Tissot suosittelee Ranskan naisille samaa keinoa hyvää terveyttä ja jäsenien vahvuutta edistä-

vänä menetelmänä. Lapsiaan he nimittävät Saksassa ja ulkomailla käytetyillä nimillä, kuten Otto, Reinholt, Renata, Helga jne.¹³

Mustalaiset elävät vanhoiksi, sillä tapaa pitkäpartaisia ja harmaapäisiä 70—80-vuotiaitakin ukkoja; samoin näkee ikäloppuja mustalaiseukkoja. Mutta on käsittämätöntä, mihin he panevat vanhat isänsä ja äitinsä, sillä kirkkomaahan he joutuvat harvoin. Heidän täytyy itsensä kiinalaisten tapaan surmata vanhukset, kun nämä ovat väsyneet elämään ja kun nuoremmat ovat kyllästyneet laahaamaan heitä mukanaan. Kerrotaan, että eräs mustalainen kuuluu kerran upottaneen vanhan eukon jään alle avannosta ja sanoneen: 'Mene nyt taivaallisen isäsi luokse!'; samalla hän antoi eukolle mukaan pienen tupakkarullan. Varmaa on, että heidän hautajaisistaan kuulee harvoin. Kuitenkin meillä on kymmenen vuotta sitten ollut esimerkki siitä, että mustalaiset ovat järjestäneet hautajaiset ja antaneet haudata vainajansa kirkkomaahan kunnollisin menoin ja ruumissaarnaa kuunnellen; edesmenneen elämänvaiheet olivat tällöin mitä eriskummallisimmat. Juhlamenot suoritettiin erään niin sanotun päämustalaisen (öfver-Tattare) eli mustalaiskapteenin (Tattar Capi-tain) kunniaksi. Hän oli todella myös nuoruusvuosinaan palvellut kaartissa. Hänen nimensä oli Otto Reinholt.

§. 17. Mustalaisilla on vähän tai ei ole ollenkaan tietoa uskonnon asioista. Yhtä ja toista heistä on kuulusteltu vakavasti, mutta koskaan heiltä ei ole saatu vähäisintäkään vastausta. Kuitenkin he antavat kasta lapsensa. Jumalaa ja Kristusta he myös mainitsevat usein vapaasti puhuessaan. He eivät osaa edes lukea kirjasta. Joku heistä, joka usein on joutunut pappien eteen, osaa vihdoinkin Isämeidän ulkoa. He eivät tule koskaan mihinkään kirkkoon. Ei siis ole ihme, ettei heillä ole mitään moraalia eikä siveysoppia. He lankeavat ilman muuta sellaisiin karkeihin äärimmäisyyksiin ja paheisiin, kuin heistä varhemmin mainittiin.

§. 18. Heidän kieltään käsittelemme alempana. He eivät halua mielellään opettaa sitä kenellekään. Tässä maassa he muuten osaavat kolmea kieltä: ruotsia, suomea ja omaa kieltään. Heillä on heidän omalla kielellään sepitettyjä viisuja eli lauluja, jotka enimmäkseen ovat yksiäänisiä, suuresti venäläisiä muistuttavia. Matkoilla ja muutenkin kun he humalassa ovat oikein hauskailla tuulella, he laulavat näitä aarioitaan ja tanssivat mustalaistanssia, karhu- ja jänistänsia, jota on varsin huvittava katsella.¹⁴ Edellinen [on] kädet ja jalat yhdellä kertaa maassa eli nelinkontin ja mumisee samalla jollain tavalla, jälkimmäinen [on] polvet koukussa istuma-asennossa ja puhelee

¹³ Viime vuosisadanvaihteen tjeonoilla ovat mustalaistemme tavallisimpia etunimiä olleet Kustaa ja Miina; ks. P. Ariste, Öp. Eesti Seltsi Aastaraamat 1938, s. 213.

¹⁴ Olot olivat tässä suhteessa a'nakin jo viime vuosisadan lopulle tullessa huomattavasti muuttuneet, sillä Thesleff sanoo, etteivät Suomen mustalaiset enää silloin harrastaneet juuri ollenkaan laulua, tanssia eivätkä musiikkia.

samalla jollain lailla sormi suussa. Ei voi sanoa, onko heillä näissä lauluissa loppusointuja [runomittaa] vai ei, vielä vähemmän, kuinka nerokkaita ja sukkelia heidän runolliset päähänpistonsa ovat; sillä kukaan ei voi nopeasti käsittää ja tulkita heidän kieltään. On tuntematonta, käyttävätkö he loitsuja ja lukuja kuten pohjoissuomalaiset, mutta se on varmaa, että heissä on paljon taikauskoa ja he uhkaavat noitua sen tai ne, jotka ovat asettuneet jollakin tavalla heitä vastustamaan.

§. 19. Että tällä kansalla ei ole hyvä mielessä, se voidaan havaita muun muassa seuraavasta. Muudan mustalainen oli 14 vuotta sitten erään apteekkarin luona ja pyysi saada ostaa jotakin taikarohtoa (amuletum), joka tekisi hänet väkeväksi ja voittamattomaksi, niin ettei kukaan — vaikka vastustajia olisi kuinka paljon — voisi voittaa häntä eikä käydä häneen käsiksi. Hän oli vaipunut polvilleen ja puhunut ylen jumalattomasti ja sanonut vannoneensa olevansa ollenkaan kunnioittamatta enempää Jumalaa kuin ihmisiääkään ja tahtovansa kuulua paholaiselle. Apteekkari, joka oli kahden kesken hänen kanssaan, pelästyi moisesta puheesta, mutta lupasi hänelle kuitenkin seuravaksi päiväksi jotakin sellaista, mitä mies oli pyytänyt, ym.

§. 20. Vaikka tähän sukukuntaan kuuluvat eivät osaa kirjoittaa ja vaikka heillä ei myöskään ole minkäänlaista postinkulkua, he tietävät kuitenkin kaikista sattuneista tapahtumista, etenkin heidän omaa seuraansa koskevista asioista, vaikka ovat niin hajallaan maaseudulla. Varhemmin mainittuihin hautajaispitoihin kokoontui useita satoja mustalaisia Loviisasta, Karjalasta, Savosta, Tornioista, Suomesta [= Varsinais-Suomesta] ja Pohjanmaalta neljässätoista päivässä. Heillä lienee keskenänsä jonkinlainen salainen postinkulku, ja tässä suhteessa he voisivat olla vaarallisia yhteiskunnalle, mikäli he haluivat liittoutua, koska he voisivat saada kansansa keskuudesta kokoon useita rykmenttejä. Ja kukapa tietää heidän lukumääränsä, sillä liikkuvaisia kun ovat, heitä ei koskaan saada henkikirjoihin. Muuten he noudattavat keskuudessaan sitä varotoimenpidettä, että he ikään kuin jakavat maan keskenänsä, niin että eräät kulkevat itään, toinen osa pohjoiseen, toinen taas etelään päin; ja sitten he vaihtavat paikkaa, jotta pysyisivät tuntemattomina ja jottei paikkakunta tulisi heitä kaikkia liian hyvin tuntemaan eivätkä he itse joutuisi ravinnon puutteeseen tai kruununpalvelijain käsiin.

§. 21. Tästä ja heidän muustakin jumalattomasta elämästään havaitsee, kuinka tärkeätä olisi, että tämä uskonnosta ja muista hyvistä tavoista vähät tietävä kansa vakavasti pakotettaisiin asettumaan määräpaikkaan, jotta heidät voitaisiin lappalaisten ja muiden pakanoiden tavoin käännyttää kristinuskoon ja opettaa heille uskonnon asioita. Tuloksena tästä olisi, että heistä tulisi hyödyllisiä työläisiä — sen sijaan että he nyt kammovat kaikkea työtä —, sävyisämpiä ja hyveellisempiä jäseniä yhteiskuntaan, jonka nyt kuitenkin

täytyy heitä vahingokseen pitää keskuudessaan. Ainakin heidän lapsistaan tulisi parempia ja kesympiä kuin heidän esi-isänsä. Yleinen turvallisuus varmistuisi, ja köyhä maamies, jolla muutenkin on yllin kyllin kerjäläisiä kiusaamaan, pääsisi [mustalaisista] rauhaan ja saisi pitää hiellä ja vaivalla ansaitsemansa omaisuuden.

Historiasta on tunnettua, että niin kauan kuin suomalaiset olivat pakanoita, he olivat villejä ja ryöstönhaluisia, kiertelivät ja hävittivät usein Ruotsin rannikoita, mikä antoi aiheen kuningas Eerik IX:lle eli Pyhälle 12:nnen vuosisadan keskivaiheilla ja kuningas Eerik XI:lle eli Sammalkielelle 13:nnen vuosisadan keskivaiheilla lähettää lankonsa Birgerin, Bjelbon jaarlin, kurittamaan suomalaisia; ja kun heidät käännytettiin kristinuskoon — vaikka se tapahtuikin tulella ja miekalla —, he hylkäsivät entisen vaeltelunsa ja talttuivat. Mustalaisethan ovat myös ihmisiä, ja heistä voi toivoa samaa, jos heitä opetetaan.»

Tehtyään välillä laajasti selkoa mustalaisten kielestä — mihin palaamme piakkoin — Ganander jatkaa kirjoituksensa lopussa tähän tapaan:

»§. 33. Mustalaisten aasialaisesta alkuperästä todistaa myös se, että torakat (*Torakkorna*), *Blattae Lucifugae*, — ks. Linnaen *Systema naturæta* — ovat tulleet Suomeen, Savoan ja Pohjanmaan pohjoisosaan mustalaisten välityksellä ja heidän mukanaan, ja edelleenkin he niitä levittävät. Nyt tiedetään, että nämä hyönteiset ovat aasialaisia: Kiinasta ne tulivat laivoissa Tukholmaan, kuten nähdään Stockholms Weckobladista vuodelta 1754. Häijy ja mustaa sukukuntaa, kuten mustalaiset itsekin.

§. 34. Että mustalaisilla on kasvi- ja lääketieteellisiä tietoja, päätelen heidän omista kasvinnimistään. Eräältä mustalaiselta sain tietää heidän käytävän *Valerianan* kukkia silmäveteen. Vogel sanoo *Materia Medicassaan Valerianalla* olevan silmiä parantava voima (vim opthalmicam). Jokaista eri yrttiä he nimittävät omalla kielellään. *Campanulaa* he nimittävät kuten mekin kissankelloiksi jne. Noituutta ja taikauskoa he harrastavat paljon ja ovat olevinaan suuria tohtoreita; varsinkin he tuntevat hevostauteja. Heillä on omat poppamiehensä (sina *Angekokker*¹⁵), kuten grönlantilaisilla ja pohjoissuomalaisilla, ja niiltä he anovat apua. Mutta että pahalainen ja mustalaiset ovat tekemisissä keskenään, sen osoittaa seuraava kertomus ja tapaus, joka vuonna 1764 sattui Pietarsaaren pitäjässä Pohjanmaalla. Vuonna 1764 ja alussa vuotta 1765 mellasteli muudan kummitus Saukon tilalla Alajärven kappelissa (wid Alijärfwi Capell på Saucko Hemman), kuten nähdään maisteri Hans H. Aspegrenin Pietarsaarta koskevasta väitöskirjasta. Siihen taloon tuli mustalaismies pyryilmalla yöksi. Kun hän asettui levolle, kummitus alkoi tukistella

¹⁵ Tarkoittaa eskimon sanaa *angäkok*, joka merkitsee noitaa, poppamiestä.

häntä ja vetää häntä hiuksista ympäri lattiaa. Muut huoneessa nukkujat, eli talonväen, kummitus jätti sinä yönä rauhaan. Mustalainen nousi erittäin nopeasti makuulta ja alkoi huitoa ja lyödä kummitusta pitkällä ruoskallaan, mutta ei kuitenkaan päässyt rauhaan. Sen tähden hän puhalsi tulen palamaan, pukeutui ja valjasti hevosensa sekä lähti mitä pahimmassa pyryssä puolentoista peninkulman matkalle vaimoineen ja lapsineen; ja hän ajoi äärimmäisessä hengen hädässä. Mutta kummituksen nähtiin ajavan hänen perässään kuomu-reessä, joka seurasi häntä aina siihen taloon saakka, mihin hän saapui. Kummitus oli sen yön poissa tavallisesta talostaan, missä asukkailla oli rauha niin kauan kuin kummitus seurasi mustalaista. Tämän voivat vahvistaa useat yhä elossa olevat ja sillä seudulla asuvat luotettavat todistajat.»

Käsikirjoituksen kahden viimeisen sivun (45 ja 46) alalaidassa on yllä olevaan viimeiseen pykälään kuuluva hieman merkillinen viitelisäys: »Ken kieltää noidat ja noituuden ynnä pahojen henkien kummittelun, hän kieltää paholaisen juonet ja voi helposti kieltää Jumalankin olemassaolon. Vrt. Ben(t)zeliuksen Ison Teologian artikkelia Enkeleistä. Katekismuksemme toinen käsky sekä Lutherin selitys, että meidän ei pidä harjoittaman noituutta, kuuluu meidän valalla vannomiimme symbolisiin kirjoihin. Pyhä Raamattu mainitsee noidat ja noituuden vanhempina ja myöhempinäkin aikoina tunnettuna asiana, uskottomuudesta johtuvana syntinä, joka ehdottomasti estää taivaaseen pääsyn. Suuri ero on myös taikauskon ja noituuden välillä, mitkä meidän aikoinamme sekoitetaan keskenään. Ne jotka eivät usko kummituksia ja velhoja olevan olemassa, verratkoot seuraavia Raamatun kohtia, mitkä kaikki oikeauskoiset näihin asti ovat käsittäneet kirjaimellisesti: Exod. 7: 11, 8: 7, 18, I Sam. 28: 7—, Deut. 18: 10, 11, Ap.t. 8: 9, 11: 22, 23, 13: 8—10, Gal. 5: 20, 21, Ilm. 21: 8, 22: 15. Noituuden syntiä harjoitetaan paholaisen vehkeiden johdosta uskomattomasti vielä tänäkin päivänä, vaikka meidän oppineemme ja tilastontutkijamme eivät usko niitä olevan olemassa meidän niin sanotulla ylen valistuneella aikakaudellamme. Mutta minkä tähden Jumala sitten olisi sallinut mainita tämän synnin ja jyrkästi sitä vastustanut?»

Olemme antaneet Gananderin itsensä kertoa näin pitkään tarkkoja ja hauskoja havaintojaan maamme mustalaisten entisistä oloista. Tämä on laajin 1700-luvulla pohjoismaiden »tattareista» kirjoitettu kuvaus. Havainnollisten yksityiskohtien runsaus johtuu siitä, että kirjoittaja on ammentanut tietonsa miltei pelkästään elävästä ensi käden lähteestä, kuten hän joskus nimenomaan mainitseekin. Mutta toisaalta lukija ei voi olla panematta merkille esitystavan viimeistelemättömyyttä: komposition hajanaisuutta ja paikoittaista tyylin kömpelyyttä. Gananderille on ilmeisesti tullut kiire kilpakirjoitusta laatiessaan, vaikka eräänlainen, kaiketi impulsiivisesta luonteenlaadusta johtuva hätiköinti ja viimeistelemättömyys ovat ominaisia kirjoittajan muillekin kynäntuotteille,

kuten Tarkiainen on huomauttanut.¹⁶ Tarkkaavan lukijan silmiin on osunut edellä käännettyjen rivien välistä kiintoisia pikkupiirteitä Rantsilan kuulusta kappalaisesta. Tämä Pietari Kalmin perheen entinen kotiopettaja, lahjakas ja monipuolisesti sivistynyt Porthanin työtoveri kulkee yleensä ajan virran mukana. Hänen luonnontieteellinen koulutuksensa pilkahtaa siellä täällä esiin, mm. Linnén ja Vogelín teosten mainitsemisena. Hän viljelee tuolloin tällöin ranskalaisuuksia ruotsin kielessään: ranskalaisia sanoja ja ranskan mukaista oikeinkirjoitusta (*ajustera, capitain, casseur, chaloppe, connoissance* jne.). Suunniteltelepa hän ajan hengen mukaisesti pienoista yhteiskunnallista uudistustakin, mustalaisten saattamista hyötyä tuottaviksi kansalaisiksi. Ganander on harrastuksiltaan vireän monipuolinen, avosilmin ympäristöään tarkkaileva ja havaintonsa muistiin merkitsevä pappismies. Teologi Ganander vilahtaa tämän tästä näkyviin pitkin tutkielmaa, mutta selvimmin sielunpaimenen puoli paljastuu viimeisten sivujen alaviitteestä, kuten yllä huomasimme. Ne rivit luovat hieman yllättävääkin valoa 39-vuotiaan Gananderin elämän- ja maailmankatsomukseen. Hän suhtautuu milteipä ironisesti »ylen valistuneeseen aikakauteensa» ja esittää noituudesta ja taikauksesta mielipiteitä, jotka muistuttavat jo historiaan siirtyneen puhdasoppisuuden ajan käsityksiä. Mutta teologithan käyttivät tuolloin yhä ahkerasti sellaisia puhdasoppisuuden kauden klassillisia käsikirjoja kuin Benzeliuksen »*Epitome repetitionis theologicaeta*» ja Gezeliusten raamattuteosta, jotka Gananderkin tutkielmassaan nimenomaan mainitsee.

Vaikka jo yllä esitettyä Gananderin kansatieteellistä kuvausta Suomen mustalaisista onkin pidettävä sen muodollisista puutteista huolimatta erittäin ansiokkaana jopa kansainvälisenkin tutkimuksen kannalta, niin vielä huomattavampi merkitys on sillä kirjoitelman kolmanneksella, joka koskettelee mustalaisyttme kieltä. Näissä pykälissä (22.—32.) kirjoittaja on tosiaan joutunut kahlaamaan umpihankea. Hän on tehnyt muistiinpanoja aivan oudosta elävästä kielestä, josta hänellä ei ole ollut käytettävissään mitään kirjallisia lähteitä, enempää sanastoja kuin kieliopejakaan. Gananderin itsenäisen kielentutkijan kyvyt ovat joutuneet ensi kerran kovaan kokeeseen, josta hän selviää varsin kunniaakkaasti. On tapana antaa Gananderille tunnustusta lähinnä vain kerääjänä — tosin suurkerääjänä — ja harrastelijana, mutta hänellä on ollut myös tieteellistä oma-aloitteisuutta ja hän on saavuttanut kielentutkijana tässä kirjoitelmassaan aivan omintakeisiakin huomattavia tuloksia mm. pystyessään hahmottelemaan mustalaisyttkielen rakenteen eräitä olennaisia piirteitä. Vertailevan kielitieteen, etymologioinnin, alalla hän sitä vastoin tässäkin kirjoituksessaan usein osoittautuu kritiikittömäksi ja epätse-näiseksi vanhojen käsitysten kannattajaksi, vaikka hän tuntee erinäisiä uudem-

¹⁶ Virittäjä 1941, s. 20.

man ja enemmän realiteetteihin rakentuvan tutkimuksenkin tuloksia. Esitystavan hyppelehtivä hajanaisuus, saman asian toistaminen eri yhteyksissä jopa eri tavalla, vaikuttaa erittäin häiritsevältä tässäkin osassa tutkielmaa. Käsikirjoitus on kuin ensimmäinen luonnos, joka olisi pitänyt kirjoittaa puhtaaksi systemaattiseen järjestykseen.

Jo ensimmäisessä kielitiedettä koskettelevassa pykälässä (22:nnessä) Gananderin käsitykset ja esitystapa paljastuvat selvästi. Hän kirjoittaa: »Että ne kansakunnat, jotka asuvat Euroopan itäosassa ja Pohjolassa, ovat kaikki skyyttalaista alkuperää, niin paljon kuin niitä lasketaankin Suureen Skyyttiaan eli vanhojen [kirjailijoiden] Germania Magnaan, sen ovat useat oppineet historiankirjoittajat monin todistein osoittaneet, muun muassa heidän kielensä yhtäläisyyden perusteella¹⁷. Paitsi unkarilaista Joh. Sainowicsia — Demonstratio Idioma Ungarorum & Lapponum idem esse, ilmestynyt Kööpenhaminassa 1770 — on Olof Rudbeck nuorempi jo 1717 teoksessaan Specimen Usus Lingvae Gothicae & Analogia Lingvae Gothicae cum Sinica nec non Finnonicae cum Ungarica selvästi todistanut tämän näiden kielten välillä vallitsevan yhtäläisyyden. Onpa Ol. Rudbeck Atlanticassaan (I osa, s. 81) mennyt niinkin pitkälle, että hän on halunnut osoittaa suomen kielen olevan äiti useille muille, kuten lapille, virolle, bjarmille ja slavonialle (Sclawoniska), minkä viimeksi mainitun pitäisi puolestaan monien oppineiden mielipiteen mukaan olla moskovan, puolan, unkarin, böömin ja moldaun kantakieli¹⁸. Mutta eikö myös mustalaiskieltä voisi saada näiden joukkoon? Apuneuvona voisi käyttää jo mainittujen tutkijoiden lisäksi myös kanslianeuvos Ihren teosta Glossarium Swiogothicum. Büsching osoittaa meille, että tatarikieli eli mustalaisten kieli on sukua unkarille, suomelle, valakialle (Walachiska) ja slaaville (Slawiska) sekä italialle. Hän sanoo, että unkarin kieli on skyyttalaista alkuperää ja läheistä sukua suomelle sekä että siinä on yksi murre. Valakian kieli on sukua italialle ja se on syntynyt latinan ja slavonian sekaantumasta¹⁹.

¹⁷ Gananderin oma alaviite: »Ol. v. Dalinin Sw[ea] Rik[es] historia, 1. osa. Vrt. Prof. Maist. Joh. Bilmarkin Disp[utatio] de Holmgardia, missä käsitellään skyyttalaisia, sarmaatteja, slaaveja, moskovalaisia ja venäläisiä.» — Bilmark oli Turun yliopiston silloinen historian ja käytännöllisen filosofian professori.

¹⁸ Gananderin alahuomaus: »Vrt. Dan. Jusleniuksen väitöskirjaa Vanha ja uusi Turku, ilm. Turussa 1700. Åbo Tidningar v:lta 1772, s. 154.»

¹⁹ Gananderin huomaus: »Büschingin maantiede eli Neue Erdbeschreibung ss. 1073—1086. Että tseremissien kielen täytyy olla sukua suomelle, osoittaa Prof. Müller: Sam[m]lung Russischer Geschichte, 3:s osa. Sw. Mercur 1761, s. 602.» — Esimerkkinä Gananderin suhtautumisesta lähteisiinsä todettakoon, että hän esittää tässä Büschingin mielipiteinä omiakin käsityksiään. Büsching kirjoittaa näet teoksensa s. 1074: »Die hungarische Sprache . . . ist scythischen Ursprungs, und hat weder irgend eine Verwandtschaft mit den europäischen Sprachen, noch eine verschiedene Mundart» (ei siis sanaakaan unkarin ja suomen sukulaisuudesta). Büsching jatkaa s. 1075: »Die Sprache der Cziganer ist aus walachischen, slavischen, hungarischen und anderer Nationen verdorbenen Wörtern zusammen gesetzt» (suomi ja italia siis puuttuvat Bildt; Ganander toistaa tämän lauseen omiaan lisäämättä ja aivan oikein jatkaessaan esitystään). Valakian kieltä koskevan kohdan (s. 1075) Ganander sen sijaan on kääntänyt täsmällisesti.

Unkarin mustalaisten eli tatarien kieli on koostunut valakialaisista, slaavilaisista, unkarilaisista ja muiden kansakuntien turmeltuneista sanoista. Pian tulen osoittamaan, että samoin kuin Unkarin mustalaiset sekoittavat kieleensä unkaria, samoin he sekoittavat täällä suomalaisia ja ruotsalaisia sanoja, jotka selvästi erottaa. Nyt on Saiwonic [sic!] todistanut, että suomi ja unkarin lappi käyvät yksiin, jopa Büsching ja Müller todistavat, että Aasian [sic!] koillisosassa asuvien tšeremissien, tšuvassien ja votjakkien kielessä on paljon yhtäläisyyttä suomen kanssa, joten suomi siis on niihin läheisessä sukulaisuussuhteessa; ja kun nämä kansanheimot noudattavat vanhojen paimentolaisten ja hamerobiittien elintapaa, niin että he eivät kauan pidä yhdestä paikasta, purkavat talonsa ja muuttavat toiselle seudulle; niin on todennäköistä, että mustalaiset, jotka myös kuljeksivat edes takaisin, ovat alunperin samaa sukua; jonka vuoksi myös heidän kielensä skyyttalaisena kielenä voi olla sukua suomelle, josta monia sanoja tavataan mustalaisyhtäläisessä. Hyvin voisinkin myös todistaa, että ruotsin kielessä on useita suomalaisia sanoja, jotka juurikirjaimiltaan (radical bokstäfver), ääntämykseltään ja merkitykseltään ovat kummassakin kielessä sisällykseltään yhtäläiset; ja niin muodoin suomi on ollut ensimmäinen kieli meidän valtakunnassamme, ennen kuin Oden saapui ja otti käytäntöön uuden kielen.»

Peräti fennofiilisesti siis päättyy tämä pykälä, jossa muuten olisi jokuksia varsin lupaaviakin »moderneja» oivalluksia. Ganander nojautuu kaiken varalta sekä vanhempiin että uudempiin auktoriteetteihin — aivan kuin myöhemminkin esim. sanakirjansa etymologisissa viitteissä. Tämän enempää kirjoituksessa ei kosketella suomalais-ugrilaisesta kielikuntaa. Saman 22:n pykälän loppulisäyksessä sanotaan tosin: »Unkarissa merkitsee *Tawar* aarre, varat (en skatt), suomeksi ja mustalaisyhtäläisellä samoin: *Tawara*. *Magister Tavernicorum* on unkariksi rahastonhoitaja (en skattmestare). Näiden kielten välisen laajemman vertailun esitän aivan kohta tässä alempana». Lupauksestaan huolimatta kirjoittaja ei kuitenkaan seuraavan pykälän sanavertailujensa yhteydessä mainitse kuin yhden substantiivin, jota hän väittää unkarilaiseksi, mutta todellisuudessa se on yhtä vähän unkaria kuin edellisestään: »*Iagg* on tuli mustalaisyhtäläisellä, *iogne* unkariksi, *ogne* venäjäksi». Sekä *tawar* että *iogne* ovat ilmeisesti jostakin Unkarin alueella puhutusta slaavilaisyhtäläisestä saatuja. — Varsin vaatimaton on muuten Gananderin venäjän taitokin, kuten jo yllä oleva esimerkki osoittaa ('tuli' on venäjäksi *ogón*; Gananderin mainitsema muoto on lähinnä prepositionaali: *ogné*). Edelleen: »*Omas* liha, *Masla* venäjäksi»; *máslohan* merkitsee 'voi', kun taas venäjän *máso* 'liha' on mustalaisyhtäläisen *mas* substantiivin todellinen vanha vastine. Kaikkiaan kirjoittaja mainitsee sanavertailujensa joukossa (ss. 31—32) 14 venäjän sanaa, joista vain neljä on muodoltaan ja merkitykseltään suurin piirtein oikeita, nim. *korowa*

'lehmä' (jota aivan asiallisesti verrataan mustalaiskielen samaa merkitsevään *Guraani* — oikeammin *guruni* — sanaan); *kliutz* 'avain' (*kluč*; tätäkin on periaatteessa aivan oikein verrattu mustalaiskielen *Oklisi* — paremmin *glizin* — ja latinan *clavis* substantiiveihin, vaikkakin mustalaiset lienevät lainanneet sanan aikanaan uskreikasta, missä se kuuluu *kleidi*); *okno* 'ikkuna' (tämän vertaaminen mustalaiskielen *Oglasiin*, suomen *klasiin* ja saksan *Glasiin* on tietenkin harhaan osunut); *sani* 'reki'. Näiden lisäksi tutkielmassa on mm. seuraavat venäläiset sanat: *Baránov* 'lammas' (p.o. *barán* 'pässi'; Gananderin muoto on saman sanan monikon genetiivi), *ihisba* 'tupa' (p.o. *izbá*), *kelonok* 'vasikka' (p.o. *telónok*), *trukko* 'piippu' (p.o. *trubka*), *wrata* 'ovi' (p.o. *voróta* 'portti, veräjä'). Olisi odottanut, että Ganander olisi verratessaan mustalaiskielen sanaa *Ogooni* 'hevonen' suomen *konin* (mikä rinnastus sellaisenaan on oikea) esittänyt myös viimeksi mainitun venäläisen originaalin *kon*. Niinikään hän on verrannut mustalaiskielen substantiivia *Ossawurik* 'vidja i fimmerstången' erheellisesti venäjän sanaan »woise» (tarkoittaa kaiketi *vožžá*, mon. *vožži* 'ohjas') ja aivan oikein suomen *Sawirikoon*, mutta ei ole tiennyt, että tämä puolestaan on laina venäjältä (*zav'ortka*).

Olemme tässä maininneet muutamia esimerkkejä Gananderin sanarinnastuksista. Ne ovat usein kieltämättä varsin epäkriittillisiä, satunnaisiin äänneyhtäläisyyksiin perustuvia, mutta eivät sentään joka suhteessa täysin hylättäviä, kuten jo edellisestä olemme huomanneet. Ganander ei kylläkään osaa aina tehdä selvää eroa alkusukulaisuus- ja lainasuhteiden kesken. Useimpien hänen tässä kohdassa mainitsemiensa sanavertailujen tarkoituksena on osoittaa, miten mustalaiset ovat eri tahoilta lainailleet kieleensä aineksia, ja yrityksessään kirjoittaja on melkoisessa määrin onnistunut. Lueteltakoon muutamia hänen 23:nnessä pykälässä esittämiään hyväksyttäviä lainasanaolettamuksia (mustalaiskielen muoto on mainittu ensimmäisenä ja sen jäljessä tarpeen vaatiessa kaarisulkeissa sanan oikeampi asu Thesleffin sanakirjan mukaan; kaikki sanat esiintyvät siinä muodossa kuin ne ovat Gananderilla; mustalaiskielen artikkelit *o* ja *i* on tässä sanojen aakkosjärjestystä määrättäessä jätetty huomiotta):

Obenkkus (*bankos*) 'penkki' ~ suom. *Penkki*, saks. *Banck*, ruots. *benck*;

Besmor 'puntari' ~ tansk. *Bissmare*, ruots. *bessman* [tämä alkuaan turkkilainen, venäjän — *bezmen* — välityksellä kulkeutunut sana tunnetaan kyllä suomenkin murteista: *pesmeli*];

Kalvus 'vasikka' ~ saks. *kalb*, ruots. *en kalf*;

kiska ['kiskoa']: *Ograi prastela kiska* 'hevonen juoksee nopeasti' [sananmukaisesti: 'hevonen juosta kiskoo'], »sanaa *kiska* käyttää usein yhteinen kansa eli Pohjanmaan ruotsalaiset talonpojat, ja se merkitsee kulkea, ajaa nopeasti,

juosta vireästi; sitä käytetään myös laivoista ja purjeiden avulla kulkevista veneistä: *Nu kiska de af*»;

Korwos 'korva' (Thesleffin mukaan 'Griff', siis pelkästään 'astian tms. kädensija') ~ suom. *korwa*;

Nutta ['takki, nuttu']: »*Nutta* on mustalaiskieltä, ruotsiksi *tröja, jacka*. Varsin usein kuulee meikäläisten talonpoikien sanovan myös: *Jag täncker taga gamla Nuttan min på mig*»;

iokra (ökra) 'pelto' ~ saks. *acker*, lat. *ager*, ruots. *åker*;

Epipja (piipa) 'piippu' ~ suom. *pijppu*, ruots. *pijpa*;

ipussia 'pyssy' ~ suom. *pyssy*, lat. *pyxis* [!], ruots. *byssa*;

Rukkus 'rukki' ~ ruots. *spinnräck* [ihme, ettei suom. *rukkia*];

Oschamin (skammin) ['tuoli, rahi'] ~ lat. *scamnum* [mustalaiskielen sana lienee peräisin uuskreikasta, *skamni*, vaikka tosin esim. Aunuksen venäjässä sen vastine myös kuuluu *skamni*; vrt. suom. murt. *kammi*];

Slitte (slitta) 'reki' ~ saks. *schlitte*, ruots. *släde*;

Taffla 'pöytä' ~ saks., ruots. *Taffel*;

i Wulla 'villa' ~ suom. *Willa*, saks. *wolle*, lat. *vellus*, ruots. *ull* [mustalaiskielen substantiivin alkumuotona on ilmeisesti ollut keski-alasaksan *wulle*].

Samassa 23:nnessä pykälässä kirjoittaja luonnehtii mustalaiskieltä seka-kieleksi seuraavin sanoin: »Muuten tämä mustalaisten kieli on niin horjuvaa ja niin tuntuvasti muihin kieliin sekaantunutta, että uskon syystä soveltuvan tähän kieleen, mitä paroni Holberg esittää englannista: että lempo kerran kokosi kaikki kielet isoon kattilaan kiehumaan ja kuori keitoksen päältä englannin kielen. Samanlainen unkarista, venäjältä, saksasta, italiasta, valakiasta ja ruotsista kuorittu kieli näyttää tattarien eli mustalaisten kieli olevan.»

24:nnessä pykälässä hän jatkaa: »Edellä olevista rinnastuksista näkyy, että mustalaiset lainaavat sanoja milloin yhdestä, milloin toisesta kielestä. Aikaa ja kielitaitoa tarvittaisiin etsittäessä mustalaissanujen johtoa (derivation) ja kantasanoja, jotka varmasti ovat muiden kansakuntien kielissä, sillä voidakseen hämmentää oikean ääntämyksen huomaamattomiin he ovat panneet *o:nsa* tai *i:nsä*, maskuliini- ja feminiinisuvun affiksin, sanojen eteen, esimerkiksi sanaan *iokra*, joka on ruotsia eli *åker*. Seuraavat mustalaissanat ovat selvästi alkuperältään eli ensimmäiseltä johdoltaan osaksi ruotsalaisia, osaksi latinalaisia ja osaksi kreikkalaisia. *Spinnaba* ['kehrätä'] *spinna*. *Spinn nahgist* ['kehrää ahkerasti'] *spinn flitigt*. *Sofwiba* ['nukun', Thesleff *sowavā*] *jag har sofwit*. *Chammat souwa* ['tahdon nukkua'] *jag wil sofwa*. *gulfwa* ['lattia', Thesleff *gulva*] *golf. api kulwasin joh* ['hän on lattialla jo'] *han är på golfwet*! *redan*. *De ma anna minulle* [tähän tekijä ilmeisesti haluaa — aivan oikein — rinnastaa latinan *dare* 'antaa']. *Dianasti Dosches* osaatko lypsää [Thesleff *doššā* 'lypsää'] kreikan sanasta *dhynasai*. *Dianase drabaves* osaatko lukea [Thesleff *drabavā*

'lukea']. *Dianate drabava* osaan lukea. *Dives* päivä, latinan sanasta *dies*. *Kisko dives* hyvää päivää.» — Tämän pykälän sanavertailut ovat joka suhteessa varsin onnistuneita. Gananderin ruotsalaisiksi mainitsemat sanat ovat todella nuorehkoja lainoja ruotsista (vaikka esim. *gulva* on ensi tavun vokaalista päättellen voitu lainata joko tanskasta tai Etelä-Ruotsin murteista). *De 'anna!*' (vrt. *dā 'annan'*) ja *dives* 'päivä' eivät tosin ole latinasta lainattuja, vaan mustalaiskielen vanhoja intialaisia perusanoja, mutta ne ovat kyllä mainittujen latinan sanojen etymologisia sukulaisia. — Ganander on siis toisinaan aivan oikeilla jäljillä sanavertailuja tehdessään, vaikka usein hän pahasti erehtyykin, kuten esim. selittäessään mustalaiskielen yhdyssanan *barorai* 'suuri herra, maaherra' johtuvan ruotsin *baron* substantiivista tai *Otscharo* (Thesleff *čāro*) 'vati' sanan olevan lainaa saksasta (*Schüssel*). Mutta olisi epäoikeudenmukaista näiden johdosta tuomita kaikki Gananderin etymologiset yhdistelmät, kuten esim. *Etzler* on niihin yksityiskohtaisesti perehtymättä tehnyt (mts. 180). Sitä vastoin tämä meidän päiviemme ruotsalainen mustalaisten tutkija antaa monessa muussa suhteessa varauksettoman tunnustuksen Gananderin urantajantyyliä.

Gananderin mustalaistutkielman pääansioita kielitieteellisessä mielessä on ensinnäkin, että se sisältää aikaisekseen kerrassaan ainutlaatuisen runsaasti materiaalia maamme mustalaiskielestä: yli 150 eri sanaa, joista useat esiintyvät moneenkin kertaan eri lauseyhteyksissä. Muistettakoon, että ensimmäisessä painetussa teoksessa, jossa Suomenkin mustalaisten kielestä on tietoja, nim. v. 1857 Berliinissä ilmestyneessä Sophus Buggen tutkimuksessa »*Vermischtes aus der Sprache der Zigeuner*», on vain viidennes Gananderin tässä kirjoituksessaan esittämien mustalaissanojen määrästä. Varsinaisen sanastomateriaalin lisäksi Gananderin tutkielmaan sisältyy lähes 60 lyhyehköä mustalaiskielistä sanontaa, joiden on määrä lähinnä valaista kielen syntaktista rakennetta. Nämä kielennäytteet ovat ensimmäiset laatuaan Pohjoismaissa. Ne eivät ole keinoitekoisesti sommiteltuja fraaseja, vaan elävästä puhekielestä muistiin merkittäviä jokapäiväisiä sanontoja. Gananderin materiaali osoittautuu sängen luotettavaksi, mutta sitä vaivaa sama puute kuin monia muitakin tämän ahkeran kynämiehen käsialoja: viimeistelemättömyys. Sama sana tai sanonta voi esiintyä jopa neljällä, viidellä tavalla kirjoitettuna. Niinpä lause »mene syömään!», joka Thesleffin mukaan kuuluisi *džā chā* (oik. *džā čā*), on Gananderin tutkielmassa seuraavissa asuissa: *jah chah*, *diā cha* ja *ja chaa*, jota paitsi kerran on kirjoitettu myös *chaw* 'syödä'. Mutta tällainen horjuvuus on kyllä ymmärrettävissä, kun on kysymys tuiki oudon kielen kirjaanpanosta. Gananderin kirjoitukseen sisältyvien sanojen merkityksien suhteen ei asiantuntijoillakaan liene huomauttamista, ja tämäkin osoittaa, että hän on sentään varsin huolellisesti ja ilmeisesti melko pitkän ajan kuluessa tehnyt muistiinpanoja »mus-

tan kansan» puheenparresta. Eikä hän ole sisällyttänyt kaikkea keräämäänsä aineistoa kilpakirjoitukseensa, sillä hän sanoo 31:nnen pykälän alussa: »Se keräelmä mustalaiskielen sanoja ja fraaseja, joka minulla on kokoelmisani tässä mainittujen lisäksi, osoittaa, että kieli on ylen kokoonkyhättyä, aivan kuin englanti.» Tässä yhteydessä ei ole tarpeellista esittää käsikirjoitukseen sisältyvää mustalaiskielen materiaalia kokonaisuudessaan, koska Etzler on sen suurin piirtein täydellisesti ja virheettömästi²⁰ painattanut usein mainitun teoksensa loppuun (ss. 312—314). Sen sijaan on syytä kiinnittää huomiota niihin tutkielman kohtiin, joissa Ganander osuvasti ja hauskaasti luonnehtii mustalaiskieltä kokonaisuutena ja viittaa vaikeuksiin, mitkä tämän kielen selvittelijän on ollut voitettava. Jo 13:nnessä pykälässä, mustalaisten ruumiinrakenteen kuvauksen yhteydessä sanotaan: »— — — heidän kielensä on varsin aspiroitunutta (nog aspirert) ja täynnään *schz*:tä eli slaavilaisia sanoja, jotka vaativat voimakasta aspirointia sekä paljon sylkeä suuhun, ennen kuin ne voi ääntää. Heidän ääntämisensä ja äänensä eli puhetapansa on omalaa-tuinen, nimittäin korkea, kova, kimeä, karkea ja räikeä sekä vaatii samalla ruumiin nykimistä ja käsiliikkeitä, jotta sitä voisi oikein luontevasti lausua, aivan kuin venäjän kieli.» 25:nnen pykälän alku taas kuuluu: »Vaikka ei aina voi käsittää eikä saada kovinkaan helposti oikeata ääntämystä mustalaisen suusta, joka on varsin kostea ja suhisee (sibilerar) hirveästi hänen puhuessaan, minulla on kuitenkin syytä uskoa, että tässä kielessä on — samoin kuin kaikissa muissakin — omat murteensa, kuten näkyy seuraavista sanoista, jotka eivät ole samanlaisia kuin edellä mainitut. *Ogooni*, *Grai* hevonen; he sanovat myös *Krai*. *Paru grai*, suomeksi *waichta hewosta*. *Rakli* tyttö, mutta toisen murteen mukaan *itschau*.» (Vaikka Suomen mustalaiskielessä lieneekin ollut erotettavissa murteita, Gananderin esimerkit eivät valaise tätä seikkaa, sillä vanhan 'hevosta' merkitsevän perusanan *grain* rinnalle on Suomessa paikoin omaksuttu 'huonon hevosen' merkitykseen suomesta lainattu *goni*, *koni*, kun

²⁰ Etzlerin luettelosta puuttuu vain kaksi sanaa, nim. jo varhemmin mainittu *Oschamin* 'penkki' ja *kerrawitiko*, joka Gananderilla on sanonnassa »*Obaariderom kerrawitiko stor karl*. Fennice ipse Zigerinus vertit: *Suuri mjes kauhia pitkä ja hoikka*» (Etzlerillä on vain: »*obaariderom stor karl*»). — Fraasien joukossa mainitsemansa *cha, cha, bita mas* [= 'kah, kah, syö lihaa!'] selityksestä Etzler on jättänyt loppuosan pois; Ganander näet sanco: »i detta exempel är *cha, chaa* endast en particula prepositiva el. expletiva, som Ryssarne och wåra Carelska Finnar hafwa altid i början af war mening, såsom et expletivum quid, liksom i Swenskan somlige bruka: de här, de här. Så til exempel säga Finnarne i Olonitz *Caa, onko rikkiä myy?* de här, har ni swafwel til salu? & sic in cæteris». — Joskus Etzler on lukenut Gananderin merkinnön väärin: *hasdonikkies tshawes* (Etzler s. 314, rivi 2 ylh.), p.o. *h. zshawes*; *kurre gres oraklor* (s. 314, rivi 14 ylh.), p.o. *k. g. oraklov*. — Etzler on jättänyt mainitsematta useita Gananderin etymologiaa viitteitä. Käsikirjoituksessa on mm. *bita* 'syödä' johdettu aivan oikein ruotsin verbistä »*Bijta*»; pantakoon myös merkille Gananderin seuraavat periaatteeltaan oikeat sanarinnastukset: *desso* '10' ~ lat. *decem*, *pantzsch* '5' ~ kreik. *penta*, *þjerro* 'jalka' »tyckes komä af pied, ex. italienskan». Kaikki nämä ovat mustalaiskielen vanhoja indo-eurooppalaisia sanoja.

taas 'tyttöä' merkitsevistä sanoista *rakli* tarkoittaa 'vierasheimoista tyttöä,' »*tschau*» tai oikeammin *čaj* sitä vastoin 'mustalaistyttöä, tytärtä'.)

Paitsi aikaisekseen huomattavan laajana ja laadultaan varsin luotettavana aineskokoelmana Gananderin tutkielmalla on melkoinen merkitys sikälikin, että siinä tehdään ansiokkaalla tavalla selkoa muutamista mustalaiskielen rakenteen erikoispiirteistä. Ganander on ensinnäkin huomannut, että mustalaiskielessä ilmaistaan ero maskuliinisen ja feminiinisen kieliopillisen suvun välillä käyttämällä artikkeleja. 23:nnessä pykälässä hän kirjoittaa tästä: »Nyt kuitenkin huomaa selvästi, että substantiivi eroaa suvultaan [toisesta] vain affiksin eli eteen asetetun kirjaimen puolesta, esim. *Otschaw* [Thesleff *čau*] puer, poika. *Itschav* [*čaj*] puella, tyttö. Niin että maskuliinisuvussa pannaan *O* ja feminiinissä *I*. Esim. *Orommi* vir, mies [Thesleff *rom* 'mustalainen, vanhus'; tästä adj. *romani*, jota mustalaiset haluavat käyttää kansallisuutensa nimenä], *Irommi* foemina, nainen [*romni* 'mustalaisnainen'].» Ganander kirjoittaa artikkelin *o* tai *i* — milloin hän sitä käyttää — melkein säännöllisesti yhteen substantiivin kanssa. Etzler oudoksuu tätä Gananderin menettelyä ja pitää sitä suorastaan virheellisenä (mt. s. 181), mutta tuntuu kuitenkin siltä, että Ganander on tässä noudattanut kielenoppaansa tai -oppaidensa ääntämystä, sillä muuten tuskin selittyvät esim. sellaiset omituisilta vaikuttavat »geminaatiotapaukset» kuin *Ollin* 'kirja' (oik. *o līn*) ja *Ossi* 'sydän' (oik. *o džī*).²¹ — Muoto-opin kysymyksistä Ganander kiinnittää edelleen huomiota varsinkin adjektiivin komparaatioon ja verbintaivutukseen, joiden valaisemiseksi hän esittää melko runsaasti esimerkkejäkin. Lyhykäisemmin hän koskettelee myös lukusanoja ja persoonapronomineja. Nimenomaan verbiopin käsittely (29:s pykälä) on aikaisekseen hyvinkin ansiokas. Vaikka se sellaisenaan antaakin koko lailla epätäydellisen kuvan mustalaiskielen konjugaatiosta, se osoittaa Gananderin täysin itsenäisesti ja menestyksellisesti syventyneen tähän vaikeaan ongelmaan, joka vielä 120 vuotta myöhemmin aiheutti Arthur Thesleffillekin päänvaivaa. Esitettyään kahden verbin (*drapawawa* 'lukea' ja *saawa* 'nauraa') kaikkien persoonien preesensmuodot (jotka Thesleffin mukaan ovat kyllä oikeastaan futuurin tai paremminkin preesens-futuurin muotoja) ja lueteltuaan joukon esimerkkejä mm. preteritistä (jota Thesleff jonkin verran harhaan johtavasti nimittää »potentialis II:ksi») ja imperatiivista Ganander kokooa pykälän, lopussa huomionsa seuraavaksi säännöksi: »Tästä seuraa ja voidaan nähdä, että verbien päätteinä on preesensissä *wawa* ja preteritissä *dommas* tai *mas*. Futuuri on enimmäkseen preesensin kaltainen tai se ilmaistaan sanalla *chammat volo*, tahdon.» — Mustalaiskielen lauseopista Gananderilla on tarkoitus

²¹ Nykyisin *o* ja *i* eivät ollenkaan esiinny esiartikkeleina Suomen mustalaiskielessä, jonka koko genussysteemikin on alkanut horjua; ks. P. Ariste, *Op. Eesti Seltsi Aastaraamat* 1938, s. 220.

puhua seuraavassa eli 30:nnessa pykälässä, mutta se sisältää vain sekalaisen kokoelman lyhyehköjä sanontoja ja niiden ruotsinkieliset käännökset. Sellaisinaanakin noilla fraaseilla on — vaikka niissä on melkoisesti oikeinkirjoitus- ja käännösvirheitä — vanhoina kielennäytteinä huomattava merkitys, kuten jo varhemmin on todettu.

Mustalaisten kieltä käsittelevissä pykälissä Ganander esittää jälleen silloin tällöin mielipiteitään myös »mustan kansan» alkuperästä ja vaelluksista, kuten jo ohimennen olemme voineet panna merkille. Hänen kantansa on varsin epämääräinen ja vakiintumaton: se vaihtelee materiaalista riippuen melkoisesti. Tutkielmansa kieliopillisen osan johdannossa, yllä siteeratusta 22:nnessä pykälässä, kirjoittaja aluksi vihjasi siihen mahdollisuuteen, että mustalaiskieli voisi olla ns. skyyttalaista perua, slaavilaisten ja suomensukuisten kielten, etenkin unkarin heimolaisia. Seuraavan pykälän hän aloittaa näin: »Ennen kuin voidaan jotakuinkin varmasti sanoa, onko tattari- eli mustalaiskieli itsenäinen kieli vai monien muiden maiden kielistä kokoon kyhätty, missä nämä maankiertäjät ovat oleskelleet ja mitä tietä he ovat matkustaneet, tarvitaan melkoinen kokoelma kaikkien sanaluokkien sanoja ja lauseita, jotta nähtäisiin, kuinka ne luontuvat taipumaan deklinoitaessa ja konjugoitaessa.» Tämän jälkeen seuraavat sanarinnastukset, joita ylempänä esittelimme, ynnä niiden johdosta tehty johtopäätös, että mustalaisten kieli on englannin tapaista seka-kieltä. 31:nnen pykälän alussa kirjoittaja toistaa viimeksi mainitun käsityksensä, mutta jatkaa sitten: »Heiltä itseltään [= mustalaisilta] olen saanut tietää, että he nimittävät tätä äidinkieltään sanalla *Roman Itschiwi* [oik. *romani čib(i)*], mikä osoittaa, että he ovat *Romaniasta*, läheltä Valakiaa; tämä on vahvin todiste siitä, että he ovat peräisin Turkin alueelta. Sieltä he lienevät muuttaneet noin 1453 tänne Pohjolaan, kun turkkilaiset valloittivat Konstantinopolin. Koska keisari Kaarle V varhemmin mainitulla ediktillään v. 1530 kielsi heidän oleskelunsa Saksassa, he tulivat epäilemättä Unkarin ja Böömin kautta, jonka vuoksi näitä valtakuntia pidettiin heidän kotipaikkanaan, mistä he joukoittain lähtivät liikkeelle. Tämä lienee myös syynä siihen, että heitä kutsutaan *Les Bohemiens*. He nimittävät tätä kieltään myös *Kalinig-tschib* so. Mustien kieli.» Lopulta Ganander kuitenkin päättyy jo varhemmin tutkielmassaan esittämäänsä käsitykseen, että mustalaiset ovat alun perin lähtöisin itämailta, Aasiasta. Kielitieteellisen tarkastelunsa hän päättää 32:nnessä pykälässä: »Mutta seuraavasta näkyy, että jotakin itämaista vilahtaa mustalaisten kielestä: *Chammas Chiri* on eräs kukka, joka sananmukaisesti merkitsee Auringon Juusto. Sillä *Chammas* on aurinko, *Chirli* juusto. Keltaisia kukkia he nimittävät niin. *Tranoski Chamana*, sinisiä kukkia, so. sananmukaisesti Kurkien kello, joita heillä on kaulassa. *Chamaski Beda*, pieniä kukkia, punaisia kukkia, mutta sananmukaisesti Auringon tähtiä, mikä on aivan itämainen

sanonta. Kaikilla itämaalaisilla, persialaisilla, kiinalaisilla, arabialaisilla ja heprealaisilla on puheessaan tällaisia kiertoilmauksia ja luonnosta otettuja vertauksia, etenkin silloin kun he eivät keksi sanoja eivätkä voi muulla tavoin ilmaista tarkoitustaan, kuten näemme niistä sanonnoista, joita on Salomon Korkeassa Veisussa, Daavidin Psaltrarissa, intialaisella filosofilla ja persialaisissa tarinoissa, jotka meillä on ruotsiksi käännettyinä²². Tämä ynnä se, mitä yllä on sanottu, saa minut vakuuttumaan siitä, että mustalaiset ovat peräisin Aasiasta.» — Aivan oikealta suunnalta Ganander siis etsiskeli mustalaisten alkukotia, ja hänen mielipiteensä — vaikka se perustuukin varsin hatariin tosiasioihin — on aikaisekseen erittäin merkittävä. Hänen kieltämättä melkoisen laajat ja monipuoliset tietonsa eivät kuitenkaan ulottuneet Intian kielisiin asti, kuten eräiden juuri samaan aikaan mustalaisyongelmaa pohtineiden saksalaisten, joille arvoitus täten alkoi selvitä. V. 1782 ilmestyi näet Leipzigiissä J. C. C. Rüdigerin teos »Neuster Zuwachs der teutschen fremden und allgemeinen Sprachkunde», jossa mustalaisten alkukodiksi vertailevan kielentutkimuksen todistein ensimmäisen kerran selvästi osoitettiin Intia. Vuotta myöhemmin painettu H. M. G. Grellmanin tutkimus »Die Zigeuner» saavutti alallaan merkkiteoksen maineen ja teki intialaisteorian tunnetuksi Euroopan oppineille.

Gananderin kilpakirjoitus oli ajoissa saapunut Tukholman Kaunokirjallisuusakatemialle, kuten jo alussa mainitsimme. Tarkastajilla oli runsaasti aikaa tutustua siihen, sillä muita kirjoituksia tästä aiheesta ei saapunut ja tulos julistettiin vasta akatemian yleiskokouksessa 27:nä marraskuuta 1780. Tässä juhlallisessa tilaisuudessa oli saapuvilla leskikuningatar Loviisa Ulriikan lisäksi vain joukko valtakunnan ja hovin korkeimpia herroja, »ylhäisyyksiä ja valtaneuvoksia», ynnä sihteeri, kanslianeuvos af Sotberg. Akatemian päiväkirja kertoo kokouksen menosta mm.: »Kolmannesta historiallisesta aiheesta oli saapunut yksi ainoa kirjoitus, mottona Aborigines. Sen suhteen huomautettiin, ettei tekijä ollut mennyt niin pitkälle kuin tehtävä vaati, nimittäin: milloin ja mistä mustalaiset ovat asettuneet tähän maahan, vaan hän oli kirjoittanut ainoastaan heidän alkuperästään sekä hiukan heidän kielestään, tavoistaan ja olinpaikoistaan Suomessa, mutta hän oli kuitenkin näissä puitteissa kirjoittanut teoksensa — tosin kaikin puolin tarkastamatta yksityiskohtia ja tyyliä niin kuin historian arvokkuus vaatii — sikäli kiitettävän tarkasti ja vireästi, että Akademia määräsi hänelle siitä hopeamitalin. Muuten kirjoitusta ei voitu nykyisellään ottaa [akatemian] julkaisuihin. — — — kun nimiliput oli avattu, havaittiin tekijöiden olevan: — — — historiassa Christfrid Ganander, Filosofian Maisteri, Pohjanmaan ja Oulun läänin Siikajoen (Sykajoki) pitäjän

²² Gananderin alaviite: »Den Wijse Indianens Pilpays Sedo-Sagor eller Konunga Spegel. Painettu 1762 Tukholmassa».

Rantsilan (Frantzila) kappelin kappalainen, jolle Hänen Kunink. Majesteettinsa suvaitsi antaa yllä mainitut palkintomitalit, jotka Akatemian sihteeri otti vastaan luovutettaviksi kirjoittajille.» Palkinnoista pääsi samalla kertaa osalliseksi toinenkin suomalainen, silloinen Turun akatemian nuori dosentti, sittemmin maamme ensimmäinen arkkipiispa Jaakko Tengström. Hänelle myönnettiin peräti kultamitali kaunopuheisuuden alalle kuuluneesta kilpikirjoituksesta. Kaunokirjallisuusakatemian toistaiseksi painamattomaan »Brefbokiin (1773—1781)» Tengström on Tukholmassa käydessään omakätisesti kuitannut saaneensa oman mitalinsa, mutta Gananderin mitalia koskevalle kohdalle on merkitty: »Otettu asiamiehen välityksellä 5:ntenä syyskuuta 1781, tekijän kuitin mukaan».

AULIS J. JOKI

Étude sur les Bohémiens: par Kristfrid Ganander

Kristfrid Ganander (1741—1790), connu pour ses quêtes et ses publications intéressant la langue et la poésie populaire finnoises, réunit entre 1770 et 1780 des renseignements de première main sur les Bohémiens de Finlande et leur langue. En 1780, il écrivit une étude longue de 46 pages intitulée »Undersökning om De så kallade TATTARE eller Zigeuner, Cingari, Bohemiens, Deras härkomst, Lefnadssätt, Språk m.m. Samt om, när och hwarest några satt sig ner i Swerige?» (»Étude sur les Bohémiens, sur leur origine, leurs coutumes, leur langue, etc., aussi bien que sur l'époque et les lieux où quelques-uns d'entre eux se sont établis en Suède»). Cette étude ne fut jamais imprimée, mais le manuscrit en a été conservé aux archives de l'Académie suédoise des Belles-Lettres (Vitterhetsakademien), à Stockholm. L'auteur de l'article en donne un compte rendu détaillé. Pour la science internationale elle a une grande importance. Ganander

donne nombre d'informations intéressantes sur les usages et sur la langue des Bohémiens. Les matériaux réunis sur la langue sont uniques, vu l'époque: ils comprennent plus de 150 mots différents et plus de 50 formules brèves de la langue parlée. En outre, Ganander a discuté, indépendamment et avec succès, les problèmes difficiles relatifs à la construction de la langue des Bohémiens; même dans les comparaisons de lexique il est parfois sur la piste, bien que, sous ce rapport, il manque souvent de critique — défaut commun aux savants de l'époque.

Cette étude sur les Bohémiens ajoute bon nombre de traits à l'image traditionnelle formée par la postérité sur ce pasteur finnois du XVIIIe siècle, sur la personnalité et les capacités de ce savant discret et modeste, mais heureusement doué et extrêmement assidu au travail.

AULIS J. JOKI